

PAUL MORLAND

The background features a silhouette of a city skyline with various skyscrapers. In the foreground, a silhouette of a crowd of people is walking from left to right, many carrying bags and suitcases, suggesting a scene of migration or travel.

**VALUL
UMAN**

**CUM ȘI-AU MODELAT OAMENII
LUMEA**

Traducere din engleză de
Florin Tudose

3
TREI

Editori:
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:
Magdalena Mărculescu

Redactare:
Florin-Răzvan Mihai

Design și ilustrație copertă:
Andrei Gamaș

Director producție:
Cristian Claudiu Coban

Dtp:
Ofelia Coșman

Corectură:
Rodica Crețu
Irina Botezatu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MORLAND, PAUL

Valul uman / Paul Morland ; trad. din engleză de Florin Tudose. -

București : Editura Trei, 2020

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-40-0711-7

I. Tudose, Florin (trad.)

821.111

Titlul original: The Human Tide: How Population Shaped the Modern World

Autor: Paul Morland

Copyright © Paul Morland, 2019

First published in Great Britain in 2019 by John Murray (Publishers)

An Hachette UK Company

Copyright © Editura Trei, 2020
pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeu 1, C.P. 0490, București

Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20

e-mail: comenzi@edituratrei.ro

www.edituratrei.ro

ISBN: 978-606-40-0711-7

Cuprins

Partea întâi: Populație și istorie

- 1. Introducere..... 11
- 2. Importanța mulțimilor 23

Partea a doua: Valul uman în creștere — printre europeni

- 3. Triumful anglo-saxonilor 67
- 4. Provocarea germană și cea rusă 108
- 5. Sfârșitul „Marii Rase” 153
- 6. Occidentul după 1945 199
- 7. Rusia și blocul sovietic după 1945 247

Partea a treia: Valul acoperă lumea — departe de ținuturile europenilor

- 8. Japonia, China și Asia de Est..... 289
- 9. Orientul Mijlociu și Africa de Nord 331
- 10. Nimic nou sub soare? 376

- Anexa 1. Metoda de calculare a speranței de viață 417
- Anexa 2. Metoda de calculare a ratei totale a fertilității 423

- Mulțumiri 427
- Bibliografie 429
- Note 453
- Indice 479

1

Introducere

În 1754, când l-a cunoscut pe John Phillips, Joan Rumbold avea 19 ani și locuia în districtul londonez Chelsea. Trei ani mai târziu, purtând în pântec plodul lui Phillips și bolnavă de gonoree, a fost abandonată de iubitul ei și, neavând unde să meargă, a fost acceptată într-un azil pentru săraci. La prima oportunitate ivită de a fi primită în serviciul unei case, a fost trimisă în apropiere de Brompton. Fiul ei, micul John, a rămas în azil, unde a murit doi ani mai târziu.¹ Această întâmplare despre disperarea unei mame, despre părăsirea și decesul copilului ei, deloc ieșită din comun, i-ar scandaliza pe cetățenii celor mai multe state dezvoltate de azi, declanșând reacții emoționale și intenții punitive atât din partea serviciilor sociale, cât și din partea presei. În Anglia secolului al XVIII-lea, ca oriunde în vremea aceea, era ceva obișnuit. Pentru că așa a fost de la începuturile istoriei omenirii. Prin aceleași încercări au trecut sute de mii de fete din Europa și milioane din toată lumea în epoca respectivă și până atunci. Oamenii se confruntau cu lipsuri materiale, iar cei mai mulți luptau zi de zi cu foamea, bolile sau alte nenorociri.

Din punct de vedere istoric, până mai ieri, viața era urâtă, aspră și scurtă. Pentru cititorul contemporan, aproape toate relatările despre viața cotidiană a oamenilor

din perioada preindustrială și de la începutul celei industriale, de la dietă până la locuire, de la statisticile nașterilor și deceselor până la ignoranță, lipsa igienei și a sănătății sunt șocante. De exemplu, în anotimpurile importante ale ciclului anual agricol, țărani spanioli din regiunile viticole chemau toată forța de muncă, inclusiv mamele copiilor mici, care își lăsau pruncii „singuri, plângând înfometăți în scutece infecte”; neglijați, copiii sfârșeau cu vreun ochi scos de păsările din curte care intrau și ieșeau din cocioabe când poșteau, cu brațele ronțăite de porci ori „cădeau în foc sau [...] în albi și căldări lăsate neglijent pe treptele pragului”². Nu e mare surpriză că între un sfert și o treime dintre copiii născuți în Spania, în secolul al XVIII-lea, mureau înainte să împlinescă un an.

Dincolo de Pirinei, viața țaranului francez de rând — imensa majoritate a populației — nu era mult mai bună. Astăzi, fermecătoarea regiune Lozère este celebră printre practicanții de caiac și amatorii de pescuit la păstrăv, însă în secolul al XVIII-lea majoritatea locuitorilor din zonă umblau îmbrăcați în cârpe și locuiau în cocioabe mizereabile, „printre excremente” ce emanau o duhoare cumplită; de obicei, încăperile șandramalelor unde locuiau oamenii nu aveau ferestre, iar podelele erau acoperite cu bucăți de canava și lână, pe care dormeau „alătura bătrânii, decrepiții și nou-născuții... cei sănătoși și cei pe moarte”, ba de multe ori chiar și cei recent decedați.³ Descrieri similare despre mizeria și suferința locuitorilor sunt valabile pentru majoritatea așezărilor de pe glob în aproape orice moment al istoriei, începând de acum aproximativ zece mii de ani, din momentul în care oamenii au început să practice agricultura.

Cam așa stau lucrurile cu idilica viață rurală din trecut, un mit posibil doar într-o societate urbanizată de suficient de mult timp încât să fi uitat cum era cu adevărat traiul în mediul rural în perioada preindustrială. Asta e viața de care toate eroinele sărace ale lui Jane Austen, în căutare de moștenitori înstăriți, încercau să scape, dacă nu pentru ele, măcar pentru copiii și nepoții lor, pentru a-i scuti de o lume nemiloasă, instabilă din punct de vedere economic și al mobilității sociale, lipsită de protecția bunăstării.

În zilele noastre, în cea mai mare parte a lumii, viața la țară e foarte diferită de cea a țăranilor spanioli și francezi din secolul al XVIII-lea. Dar și viața la oraș s-a îmbunătățit considerabil, de la standardele comune până spre finalul secolului al XIX-lea, chiar și în regiunile cele mai avansate ale lumii la acel moment. Acest aspect este foarte bine surprins în memoriile lui Leonard Woolf, soțul mai celebrei Virginia. El s-a născut în 1880 și a murit în 1969, fiind martorul schimbării condițiilor de trai din sud-estul Angliei, unde a trăit întreaga viață, cu excepția unui deceniu în care a lucrat ca administrator colonial în Ceylon (astăzi, Sri Lanka). Către sfârșitul vieții scria că a fost șocat de „imensa schimbare, de la primitivism social la civilizație socială” în Londra, precum și în restul Marii Britanii pe parcursul vieții sale, un fenomen pe care îl considera „unul dintre miracolele economiei și educației”; până la mijlocul secolului XX, mahalalele, cu „urmările lor înspăimântătoare”, au dispărut și, gândea Woolf, celor care nu au cunoscut Londra anilor 1880, le-ar fi venit greu să-și imagineze condițiile în care trăiau pe atunci săracii, în „vizinile lor, chinuții de lipsuri, mizerie, beție și violență”⁴.

Schimbările nu vizează doar Marea Britanie. Stefan Zweig, memorialist și el, la fel ca Woolf, născut la doar un an după acesta, în Viena, remarca progresul evident din anii dinaintea Primului Război Mondial, odată cu apariția luminii electrice, ce a adus lumină pe străzile până atunci întunecoase, cu magazine mai luminoase și mai bine aprovizionate, afișând o „nouă strălucire seducătoare“, a beneficiilor telefoniei și înlesnirilor și accesului la bunuri rezervate până atunci doar clasei superioare, dar care începeau de acum să fie disponibile și clasei de mijloc. Nu mai era nevoie ca apa să fie adusă de la fântână, iar focul nu mai trebuia „întreținut cu atenție în vatră“. Mizeria dispărea pe măsură ce, de la an la an, se îmbunătățeau igiena și condițiile de trai, într-o asemenea măsură, încât „nici marea problemă a sărăciei maselor nu mai părea insurmontabilă“⁵.

Astăzi, în cele mai sărace cartiere din țările dezvoltate ori în ultimele bastioane ale pauperității rurale, încă mai pot fi observate imagini ale mizeriei și lipsurilor materiale. Dar pentru cei mai mulți locuitori ai lumii, asemenea scene sunt o amintire, mai îndepărtată pentru unii, mai apropiată pentru alții.

Marile progrese în ce privește condițiile materiale, alimentație, locuire, sănătate, educație, care au ajuns în cele mai multe zone ale globului la începutul secolului al XIX-lea, au fost în mod evident de natură economică, dar și de natură demografică, ceea ce înseamnă că au depins nu doar de modul în care oamenii au produs și au consumat, ci și de numărul de nașteri, de rata de supraviețuire la maturitate, de numărul de copii ai urmașilor, la rândul lor, de vârsta la care s-a produs decesul locuitorilor, de

probabilitatea schimbării regiunii, a țării sau a continentului. Progresele pot fi deduse din statisticile referitoare la populație și, în special, din cele referitoare la natalitate și mortalitate.

Pe scurt, cei mai mulți dintre contemporanii noștri trăiesc în societăți care, spre deosebire de cea în care au trăit Joan Rumbold și bietul ei copil născut în 1757, sunt caracterizate printr-o rată a mortalității infantile mult mai redusă, în care mult mai puțini nou-născuți și copii mici mor și în care aproape toată lumea ajunge la vârste mature. Aceste societăți sunt caracterizate și printr-o durată de viață în general mai ridicată, datorată, pe de o parte, scăderii procentului mortalității infantile, iar pe de altă parte, scăderii procentului mortalității la vârsta de mijloc. Oamenii au început să trăiască până la bătrânețe, ajungând chiar la vârste aproape incredibile cu câteva sute de ani mai devreme. În societățile noastre, femeile, educate și libere să își aleagă cariera, nasc mult mai puțini copii. Multe femei nu fac copii deloc și foarte puține ajung să nască șase sau mai mulți copii, adică media de copii în Marea Britanie până la jumătatea secolului al XIX-lea. Din punct de vedere demografic, populația a crescut enorm din epoca lui Joan Rumbold până în perioada contemporană. În secolul al XVIII-lea, pe Pământ nu trăiau nici măcar un miliard de oameni. Azi, suntem peste șapte miliarde. Demografia, la fel ca politica, economia și sociologia, este foarte diferită în prezent față de trecut.

Acest proces a început în insulele britanice, la popoarele înrudite din Statele Unite ale Americii și din restul Imperiului Britanic, în jurul lui 1800, răspândindu-se mai întâi în Europa și apoi în întreaga lume. În cea mai mare

parte a continentului african tranziția demografică nu s-a încheiat încă, dar se apropie de sfârșit. Dincolo de Africa Subsahariană, nu mai există azi mai mult de șase țări în care femeile să nască în medie mai mult de patru copii, media pe întregul mapamond începând din anii 1970. În afara Africii, nu mai există niciun teritoriu unde media duratei de viață să fie sub 60 de ani, un standard pentru restul lumii, începând cu anii 1970, și pentru Europa, începând cu anii 1950. Ceea ce a reprezentat un vârf al progresului la jumătatea secolului trecut, a devenit, după doar câteva zeci de ani, o regulă pentru toate țările. Media globală de acum câteva decenii a devenit astăzi standardul minim în aproape toată lumea. Acest lucru a fost posibil grație unei combinații de mijloace comune și mijloace foarte complexe: mai multă igienă a mâinilor, surse mai bune de apă, intervenții, cel mai adesea rudimentare, dar binevenite, în timpul sarcinii și nașterii, îngrijiri medicale în general mai bune și, de asemenea, îmbunătățiri în dietă. Nimic din toate acestea nu ar fi fost posibil la scară globală fără educație, la fel de rudimentară în cele mai multe cazuri, dar mai bună decât nimic, în special educația femeilor, orientată pe diseminarea și aplicarea practicilor de conservare a vieții. La fel de importante au fost realizările din știință și tehnologie, de la agronomie până la transporturi.

Filosofii istoriei dezbat de multă vreme pe marginea factorilor fundamentali ce au influențat evenimentele istorice. Unii au sugerat că, în primul rând, importante au fost forțele materiale ce au trasat direcțiile principale, dacă nu chiar detaliile istoriei omenirii. Alții văd istoria ca pe un joc al ideilor. Există și unii autori care susțin că întâmplarea și șansa joacă un rol esențial, fiind inutil

să căutăm cauze generale ale desfășurării evenimentelor. Istoricii de odinioară priveau istoria ca pe o creație a „marilor oameni“. Niciuna dintre abordări nu este pe deplin satisfăcătoare și nu poate explica exhaustiv istoria. Interacțiunea ființelor umane în timp și spațiu e, pur și simplu, prea vastă și prea complexă pentru a fi explicată printr-o teorie. Dacă dorim să înțelegem trecutul, trebuie să înțelegem forțele materiale, ideile, șansa, ba chiar și pe marii oameni și relațiile dintre ei.

În ultimele aproximativ 200 de ani, populația a trecut printr-o revoluție ce a schimbat lumea. Aceasta este istoria creșterii și prăbușirii statelor, a schimbărilor suferite de marile puteri și a prefacerilor economice, dar și povestea transformării vieții indivizilor, a britanicilor care, în decurs de numai o generație, au scăpat de teama că pro-geniturile lor vor muri înainte de a ajunge la maturitate, a japonezilor în vârstă, fără copii, care se sting singuri în apartamentele lor, a copiilor africani care au traversat Mediterana în căutarea unei vieți mai bune.

O parte dintre aceste fenomene, cum ar fi scăderea nivelului mortalității infantile în Marea Britanie, țin într-adevăr de istorie. Altele, cum sunt numărul mare de japonezi fără copii care mor singuri sau al copiilor africani emigrați în Europa, sunt în desfășurare și azi, ba chiar dau semne de intensificare. Vârtejul demografic — ritmul mereu în creștere al modificărilor de populație — a tulburat globul de la o regiune la alta, distrugând vechile obiceiuri de viață pentru a le înlocui cu unele noi. Este povestea valului uman, a marelui flux uman, în creștere aici, în diminuare dincolo, dar și a contribuției sale vaste, adeseori omise sau minimalizate, la cursul istoriei.

Îmbunătățirea condițiilor de viață pentru miliarde de oameni — și faptul că lumea ar trebui astăzi să poată susține o populație de 7 miliarde de oameni în creștere — nu ar trebui să ascundă partea întunecată a poveștii. Occidentul, care a inventat condițiile ce au permis atâtora oameni să supraviețuiască tinereții și să înflorească din punct de vedere material, are numeroase motive de mândrie. Mulți dintre criticii săi nu ar fi astăzi în viață și, cu siguranță, nu s-ar bucura de o viață îmbelșugată și de acces la educație, dacă nu s-ar fi produs progresul științific și tehnic, de la farmaceutice și fertilizatori până la săpun și sistem de canalizare. În ciuda acestor minunate realizări, nu ar trebui să uităm totuși de marginalizarea și genocidul comise împotriva locuitorilor din afara Europei, de decimarea băștinașilor din Americi până în Tasmania sau de comerțul la scară industrială cu sclavi peste Atlantic, când populația de culoare a fost tratată ca marfă de schimb.

Creșterea speranței de viață în societatea britanică, în secolul al XIX-lea, a fost o realizare extraordinară, dar să nu uităm de foametea din Irlanda. Scăderea mortalității infantile în Europa primelor decenii ale secolului XX merită să fie sărbătorită, dar nu compensează barbaria celor două războaie mondiale sau a Holocaustului. Diminuarea mortalității infantile din Orientul Mijlociu a condus la întinerirea, dar și destabilizarea societății, deoarece mase întregi de tineri incapabili să se integreze în forța generală de muncă, tot mai fanatici, au recurs la violență. Sărbătorim creșterea speranței de viață din ultimii ani în zone extinse din Africa Subsahariană, fără să trecem însă cu vederea genocidul din Rwanda, din 1994, ori

înfiorătoare pierderi de vieți omenеști din războaiele din Zair/Congo în anii ce au urmat. De asemenea, trebuie să luăm în considerare și pericolele, reale sau potențiale, pe care le implică creșterea populației pentru mediu. Povestea valului uman nu trebuie spusă într-o cheie „whiggish“, adică un tablou pastelat, al progresului nesfârșit spre lumină și al Istoriei ce tinde către culmi tot mai înalte și mai luminoase. Nu ne surprinde că această viziune era des întâlnită în rândul majorității membrilor elitei britanice din secolul al XIX-lea, când britanicii au ajuns cei mai bogați și mai influenți oameni din lume; dar o asemenea teorie nu mai poate fi susținută în condițiile actuale.

În ciuda tuturor obiecțiilor, trebuie să recunoaștem cum se cuvine marea realizare a uriașei creșteri a populației globului și asigurarea pentru miliarde de persoane a unor standarde de viață, sănătate și educație pe care le-ar fi invidiat și cei mai înstăriți oameni din epocile anterioare. Povestea valului uman trebuie spusă cu bune și cu rele, dar cu sinceritate până la capăt: ea istorisește triumful omenirii. Corăbiile pline cu sclavi și camerele de gazare nu trebuie uitate, dar să nu lăsăm aceste orori să ascundă privirii noastre alte realități: astăzi, nenumărați părinți, aflați în situația lui Joan Rumbold, pot fi liniștiți în privința sănătății copiilor lor, iar miliarde de oameni, din Patagonia până în Mongolia, pot visa la vieți îmbelșugate, uluitoare din perspectivă istorică recentă, prin abundența și longevitatea lor. Creșterea populației a dus la sporirea rezervelor de creativitate și de inteligență, contribuind la realizări precum vaccinurile, trimiterea omului pe Lună și — chiar dacă incomplet — răspândirea democrației și a drepturilor omului.

Despre ce tratează această carte — și de ce e importantă

Valul uman dezbate rolul populației în istorie. Cartea nu susține că marile tendințe ale populației — creșterea și descreșterea numărului nașterilor și deceselor, fluctuațiile statistice referitoare la populație, valurile de migrații — influențează întreaga istorie. Demografia, susține cartea mea, este doar un aspect al destinului omenirii. Nu propun o viziune simplistă, bazată pe explicații unice, sau deterministă a istoriei. Așa cum nu afirm nici că demografia ar fi o cauză elementară, motorul inițial, un fenomen independent sau extern cu ramificații și efecte în istorie, însă fără cauze anterioare. Cred, mai degrabă, că demografia este un factor influențat de alți factori, numeroși și complicați, unii de natură materială, alții ideologici și alții accidentali. Efectele sale sunt variate, profunde și de lungă durată, dar la fel sunt și cauzele sale.

Demografia e implicată în însăși țesătura vieții. Într-un sens, demografia este viață — începutul și sfârșitul ei. Analizarea populației explică foarte multe lucruri, dar trebuie legată și de alți factori cauzali, cum ar fi inovația tehnologică, progresul economic, modificările aduse credințelor și ideologiilor. Să luăm ca exemplu ideologia și perspectiva feministă. E imposibil să spunem dacă mișcarea feministă a prefigurat și a stimulat schimbarea demografică ori mai curând a fost consecința acesteia, însă putem cartografia parcursul lor comun. Azi, ideile feministe au pătruns în aproape toate aspectele societății (încă dezechilibrate) și economiei, de la acceptarea sexului înainte de căsătorie până la prezența femeilor în forța de muncă. Totuși, e

posibil ca revoluționarea comportamentului social legat de sexualitate și de gen să nu fi decurs astfel, dacă nu ar fi fost inventată pilula contraceptivă și nu ar fi apărut opțiunile legate de procreare pe care le-a furnizat aceasta. Însă la fel de adevărat este că pilula nu a fost doar produsul geniului și perseverenței unor femei și bărbați, ci și al schimbării atitudinii față de sex, sexualitate și gen, în urma căreia astfel de cercetări au fost acceptate în mediul academic, fiind finanțate atât de companii, cât și de filantropi. Feminismul, tehnologia pilulei contraceptive, modificarea atitudinii față de sexualitate și creșterea copiilor au jucat fiecare un rol în reducerea ratei fertilității (adică a numărului de copii pe care se așteaptă să-i aibă o femeie în timpul vieții), ceea ce a avut un impact profund asupra societății, economiei, politicii și a cursului istoriei. Întrebarea „Ce a fost mai întâi — voința socială sau pilula contraceptivă?” seamănă cu cea referitoare la ou și găină; putem spune povestea intercalării acestor factori, în schimb este inutil să alegem unul drept așa-zisă cauză „esențială” sau „fundamentală”, numindu-i pe ceilalți simple „consecințe”.

La fel de eronat ar fi să înlocuim termenii vreunei teorii pseudomarxiste a istoriei cu cei ai demografiei, folosind „populație” în loc de „clasă”, ca factor ascuns care explică istoria mondială. Dar a omite cu totul demografia înseamnă a rata contribuția celui mai important factor explicativ ce a acționat în istoria umană în ultimele două sute de ani. Vreme de milenii, creșterea constantă a populației a fost stopată de molime, foamete și război. Totuși, pe la 1800, omenirea a început să controleze procesul de creștere a populației, cu efecte uluitoare. Din disciplina